

NUTQNI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Z. A. Akbarova

Filologiya fanlari doktori, professor

Farg'ona davlat universiteti Filologiya fakulteti o'qituvchisi

M. B. Anvarxo'jayeva

Farg'ona davlat universiteti Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutq xususiyatlari, nutqning kechikishi, undagi buzulishlar, nutqni rivojlantirish va rivojlanish bosqichlarining me'yoriy talablari kabi masalalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: nutq, metodika, akustik, fonologik, ontogenez, artikulyatsiya, dinamik

Til o'rganishda nutq asosiy vositadir. Ben Jonsonning so'zlariga ko'ra, "nutq jamiyatning vositasidir". Jamiyatni tilsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Demak, tilning muhim maqsadi muloqotdir. Ona tilini o'qitish metodikasi esa pedagogika fanining bir tarmog'i hisoblanadi. Unda bolalar bog'chasida nutqni rivojlantirish metodikasi, boshlang'ich va o'rta maktablarda ona (o'zbek) tilini o'qitish metodikasi yoritilgan. Ularning har biri o'z maqsadi, vazifalari va mazmuniga ega.

Nutqni rivojlantirish metodikasi - maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatning qonuniyatlarini o'rganadigan pedagogik fan. Metodikaning asosiy maqsadi ilmiy-pedagogik asosda nutqni rivojlantirishning eng samarali vositalari, usullarini ishlab chiqish, bolalar bog'chasi o'qituvchilarini bolalarda maksimal muvaffaqiyat bilan zarur nutq ko'nikmalari va qobiliyatlarini rivojlantirishlari uchun ular bilan jihozlashdir.

Nutqida muammosi bor yoki gapirmaydigan bolalar bilan asosiy samarali usul- bu ularni ilhomlantirishdir. Bolani biron ishga undaganda unga mukofot berish orqali unda yaxshi ko'nikmalarni shakllantirish mumkin. Agar bola biror narsa aytsa, hech bo'lmaganda uni maqtash va u so'zlarini aytganida ota-onasi baxtli ekanligini ta'kidlash muhimdir. Bu bolaning gapirishga yordam berishning samarali usulidir. Shu bilan birga, bola bilan muloqot qilish va unda ijtimoiy ko'nikmalarni asta-sekin rivojlantirish shakllanadi. Bolalar nutqini rivojlantirishda ularning individual xususiyatlariga e'tibor berish kerak. Shu bilan birgalikda, bolaning harakati va xulq-atvorini kuzatish, uning so'zlarini tasodifiy emasligini ko'rsatadi. Bola so'zni eshitganda boshqa unga tegishli holatlarga birlashtiradi. Bola o'zi ko'proq murojat qiladigan narsalarni erta o'zlashtira boshlaydi. Ilk nutq kattalarga taqlid natijasida rivojlanadi. Aytaylik bola "issiq" deganda taom (sho'rva) yoki buyumni sifatlashi mumkin[4]. Bunda bola so'z orqali jumla ifodalayapti. Birinchidan, bola obyekt (suv) va shu obyektning xususiyati (uning issiqligi) o'rtasidagi munosabatni umumlashtirsa, ikkinchidan, bolaning munosabatlarni ifodalash uchun to'liq jumla ayta olmasligi[4]. Ushbu munosabatni ifodalashga bola boshidan og'riqli tajriba o'tkazgani sabab bo'ladi. Ammo to'liq jumla yasashga uning lug'at boyligi yetishmaydi.

Nutqni rivojlantirish usuli, boshqa shaxsiy usullar singari, quyidagi asosiy savollarga javob beradi:

- 1) nimani o'rgatish kerak (bolalarda qanday nutq qobiliyatlarini rivojlantirish kerak);
- 2) qanday o'rgatish kerak (bolalar nutqini shakllantirishda qanday usullardan foydalanish kerak va qanday sharoitlarda);
- 3) nima uchun bu usulni o'rgatish kerak (nutqni rivojlantirishning tavsiya etilgan usullarini qanday nazariy va amaliy ma'lumotlarni tavsiya etadi).

Nutqni rivojlantirish usuli maktabgacha ta'limning boshqa xususiy usullari bilan chambarchas bog'liq, chunki nutq umuman bolaning shaxsiyatini rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biridir. Shunday ekan, har bir bolada o'ziga xos rivojlanish sikli mavjudligini unutmaslik kerak.

Uslubiy nazariya bolalarga ona tilini o'rgatishning obektiv xususiyatlarini aks ettiradi, mahalliy maktabgacha ta'limda ilgari yaratilgan va hozir ham mavjud bo'lgan nutqni rivojlantirish usullari sohasidagi eng yaxshi narsalarni jamlaydi. Ma'lumki, metodologiya bolalar nutqini rivojlantirishdagi muayyan muammolarni hal qilish uchun bir qator qat'iy me'yorlarni belgilaydi (hikoyalarni o'rgatishning maxsus texnikasiga bo'lgan ehtiyoj, she'rlarni yodlash uchun mashqlar va mashg'ulotlarning ma'lum bir tuzilishi). Bizningcha, bu me'yorlar har bir o'qituvchi tomonidan yetarli darajada asosli va tushunarli bo'lishi zarur.

Shubhasiz, metodologik nazariya uslubiy amaliyot bilan birlikda rivojlanadi. Ko'rinib turibdiki, amaliyot individual metodologik qoidalar, tushunchalar va nazariyalarning to'g'riligi va hayotiylikini tekshiradi va asoslaydi. Biroq, amaliyotning o'zi zamonaviy fan uchun hali tadqiqotchilar tomonidan ko'rib chiqilmagan yoki hal qilinmagan dolzarb va muhim savollarni tug'diradi. Ma'lumki, amaliyot bolalar bog'chasida savodxonlikka tayyorgarlik dasturini takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi.

Bolalar nutqi fanining rivojlanishining hozirgi bosqichida bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha sinflarning ish rejasi, turli xil nutqqa ega bo'lgan bolalar nutqini faollashtirish usullarini ishlab chiqish uchun aniq tavsiyalarga ehtiyoj sezilmoqda. Albatta, nazariyani bilmagan o'qituvchi bolalarni ko'r-ko'rona tarbiyalaydi, faqat o'z taxminlariga asoslanadi yoki boshqalarning tajribasidan nusxa oladi. U juda ko'p holatlarda xatoga yo'l qo'yadi, chunki u eng yaxshi o'qituvchilar avlodlari tomonidan ishlab chiqilgan va metodologiyada umumlashtirilgan nutqni rivojlantirishning barcha texnikalari, usullarini ta'minlay olmaydi.

Bolalar nutqini rivojlantirish qonuniyatlarini bilish nutq buzilishlarini, bu jarayondagi og'ishlarni o'z vaqtida va to'g'ri tashxislash, nutq patologiyasini bartaraf etish uchun tuzatish va tarbiyaviy ishlarni malakali qurish uchun zarurdir. Bunday hollarda nutq terapevtiga murojaat qilish muhimdir. Albatta, bola tug'ilishda artikulyatsiya organlari ishlashga tayyor bo'ladi. Lekin u artikulyar nutq tovushlarini hosil qilishi uchun uzoq tayyorgarlik davri bor. Ammo bu, bizning fikrimizcha, bolaning nutqida mavjud bo'lgan har qanday og'ishlar yoki aksincha, nutq rivojlanishining normal yo'nalishi haqida mutaxassisning fikrini bilishimizga to'sqinlik qilmaydi. O'z vaqtida tashxis qo'yish muammoni oldindan bilib, uni hal qilishi mumkin. Bolalar nutqining xususiyatlari haqida gapirishdan oldin, bizning fikrimizcha, "ontogenez" tushunchasining ta'rifiga murojaat qilish kerak.

Logopediya fanida "nutq ontogenezi" atamasi odatda inson nutqining shakllanishining butun davrini, uning birinchi nutq harakatlaridan boshlab ona tilining to'laqonli muloqot va fikrlash vositasiga aylangan mukammal holatini belgilash uchun ishlatiladi.

"Ontogenez" atamasi tadqiqotchilar tomonidan quyidagicha ko'rib chiqiladi:

- bolaning birinchi so'zlari paydo bo'lishi bilan boshlanadigan va rivojlangan frazeologik nutq shakllanishigacha davom etadigan bolalar nutqining dinamik rivojlanishi davri;

- bolalarning ona tilini o'zlashtirishning buzilgan va normal jarayoni to'g'risidagi ma'lumotlar, ular tuzatuvchi ta'limni qurish uchun zarur bo'lgan: boshlang'ich lug'at, so'zlarning bo'g'in tuzilishining buzilishi, tovush talaffuzining buzilishi va boshqalar.

Ilmiy adabiyotlarni ko'rib chiqish shuni ko'rsatdiki, tadqiqotchilar bolalar nutqini rivojlantirishning turli bosqichlarini aniqlaydilar, ularni nomlaydilar va har biri uchun turli yosh chegaralarini ko'rsatadilar.

A.N. Gvozdev nutqning turli qismlari, iboralar va har xil turdagi gaplarning nutqda paydo bo'lish ketma-ketligini kuzatadi va shu asosda bir qator bosqichlarni belgilaydi.

A. N. Leontyev bolalar nutqini rivojlantirishni to'rt bosqichga ajratadi:

1 - nutqni o'zlashtirishga tayyorgarlik -bola tug'ilgan paytdan boshlab bir yilgacha;

2 - boshlang'ich tilni o'zlashtirishning maktabgacha bosqichi - faol nutqni shakllantirish bosqichi boshlanadi - bir yildan 3 yilgacha;

3 - maktabgacha - fonemik idrok shakllanadi, so'z boyligining tez o'sishi davom etadi - 3 yoshdan 7 yoshgacha;

4 - maktab - ongli assimilyatsiya - 7 yoshdan 17 yoshgacha.

Nutqning rivojlanish sur'ati har bir bolada farqli tarzda kechadigan jarayondir. Ba'zilar tilni kech rivojlanishi kuzatilsa, boshqalarda nutqning buzilishini ko'rish mumkin. Shu bilan birga, nutqning tovush tarkibining xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida tadqiqotchilar me'yordan chetga chiqish mexanizmini tavsiflovchi uchta jihatni aniqlaydilar:

1. Fonologik jihat. Quyidagi xususiyat o'chirilgan dizartriyali barcha bolalarga xosdir: akustik jihatdan yaqin tovushlar guruhlarida akustik jihatdan yorqinroq tovushlar guruhlariga qaraganda qiyinroq qabul qilinadi, garchi artikulyatsiyasi murakkabroq bo'lsa ham. Haqiqatan ham, ushbu toifadagi bolalarda nutqni eshitish idrokining ma'lum buzilishlari mavjudligi bilan izohlanadi.

Shuning uchun tovushlarning akustik yaqinligi to'g'ri talaffuzni egallashga salbiy ta'sir qiladi. Akustik jihatdan yaqin tovushlar artikulyatsion jihatdan murakkabroq, ammo akustik jihatdan qarama-qarshi tovushlarga qaraganda tez-tez buzilganligi sababli, tovushlarni talaffuz qilishdan oldin ularni quloq bilan farqlash kerak.

2. Artikulyatsiya jihat. Tovushlarning talaffuzini sifat jihatidan tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, talaffuz buzilishlari bir vaqtning o'zida turli xil tovush guruhlarining buzilishi va yo'qligida namoyon bo'ladi. Bir vaqtning o'zida tovushlarni buzish va almashtirishda namoyon bo'ladigan tovush talaffuzining buzilishi kamroq tarqalgan. Ovozlarini almashtirish yoki buzish holatlari aniqlanmagan. Ushbu toifadagi bolalarda tovush talaffuzining buzilishi tabiatan polimorf bo'lib, asosan nutq-eshitish va nutq-motor analizatorlarining o'zaro ta'siridan kelib chiqadigan nutq tovushlarining buzilishida namoyon bo'ladi.

3. Artikulyatsiya va fonologik jihatlarning o'zaro ta'siri. Ovozli talaffuzni o'zlashtirishda nutqning hissiy va harakatlantiruvchi qismlari nutq elementlarining eshitish va artikulyar tasvirlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yagona funktsional tizimni tashkil qiladi. Nutq motor analizatorining disfunktsiyasi bo'lsa, hissiy va vosita komponentlari o'rtasida odatdagidan farq qiladigan murakkab munosabatlar shakllanadi. Aniq bo'lmagan artikulyar tasvirlarning mavjudligi tovushlarning eshitish differentsial xususiyatlari o'rtasidagi chiziqlarning xiralashishiga olib keladi. Shunday qilib, ularni farqlash uchun zarur sharoitlar yaratiladi. O'z navbatida, aniq eshitish idroki va ularni nazorat qilishning etishmasligi nutqda buzilgan tovush talaffuzining doimiy davom etishiga yordam beradi. Bu bolalarda fonemik eshitish buzilishining sabablarini va keyinchalik yozishda o'ziga xos disgrafik xatolar paydo bo'lishini tushuntiradi.

Darhaqiqat, bolaning o'z ona tilini o'zlashtirishi asab-mushak tizimining etukligi bilan ma'lum bir ketma-ketlikda sodir bo'ladi. Tug'ilgandan keyingi dastlabki oylarda bolaning eshitish, vizual va motor-kinestetik analizatorlari intensiv rivojlanadi. E.I.Tixeyeva ta'kidlaganidek, "ta'lim negizida ona tili, uning to'siqsiz va har tomonlama rivojlanishi qo'yilishi kerak".

Shunday qilib, bolalar nutqini rivojlantirish usullarining asosiy mazmuni bolalarning og'zaki nutqini va boshqalar bilan og'zaki muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Boshqalarning nutqini va o'z faol nutqini tushunish har qanday pedagogik jarayonda zarur bo'lib, ular bolaning barcha faoliyatiga hamroh bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, u yoki bu texnikani o'zlashtirganda, ota-ona yoki o'qituvchi bolalar nutqiga rahbarlik qilish bo'yicha ma'lumotga ega bo'lishi kerak, chunki har qanday faoliyat turida u ularning so'z boyligini rivojlantirishi, og'zaki muloqot qobiliyatlarini (tinglash qobiliyatini) rivojlantirishi kerak. Biroq, har qanday nutq buzilishi yoki normadan chetga chiqish muhim muammolarga olib kelishi mumkin. Bu holga yo'l qo'ymaslik uchun masala nazariyasini har tomonlama o'rganish va uni hayot amaliyotida qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Nutqni rivojlantirish usullari va nutq ontogenezi kursi o'qituvchi ishida yaxshi yordam beradi.

Adabiyotlar:

1.Gorelov I.N. Ontogenezda nutqning funktsional asoslari muammosi. - Chelyabinsk, 1974 yil.

2.Gvozdev A.N. Nutqni rivojlantirish usullari. - Moskva: Ta'lim, 1989 yil.

3.Leontyev A.N. Nutqni rivojlantirish. - Moskva, 2000 yil.

4.Pachesova Y. Nutq harakatlarining ontogenezi haqida. Brno universiteti san'at fakulteti materiallari. I, Pedagogik-psixologik turkum. 1988 yil, 37-jild, nashr. 123, bet. [55]-65